

Bazar iqtisadiyyatı, xüsusi mülkiyyət və insan haqları

İnsan haqlarına təsir edən amillər içərisində bazar iqtisadiyyatı da mənfi cəhətlərdən azad deyil. Bununla belə, bazar iqtisadiyyatı, azad rəqabət prinsipləri və demokratik normalar gözlənilərsə, şəxsin dövlətdən asılılığını xeyli dərəcədə aradan qaldırır, onun müstəqil iqtisadi subyekt kimi sərbəstliyini təmin edir, iqtisadi maraq və dinamikani stimullaşdırır.

Ə.Abbasov yazır: "Bu mənada, bazar iqtisadiyyatını demokratiyanın, insan haqlarının dayağı sayan tədqiqatçılar haqlıdırlar. Lakin digər tərəfdən, bazar iqtisadiyyatı, müəyyən mənada, ölkənin iqtisadi müstəqilliyini risk altına alır, xarici kapitalın ölkəyə axması ilə yanaşı, yerli əhali ucuz işçi qüvvəsi rolunu yerinə yetirməli olur, çox hallarda onun hüquqları pozulur və azadlıqları məhdudlaşdırılır. Bundan başqa, bazar iqtisadiyyatına keçid sosial tarazlığın ciddi surətdə pozulmasına, əhalinin bir qisminin yoxsullaşması, digər az bir qisminin isə hədsiz zənginləşməsi və yeni istismarçılar təbəqəsinin yaranması ilə nəticələnir. Bazar iqtisadiyyatına transformasiya dövründə hüququn aliliyi və qanunun hökmranlığı lazımcına təmin edilmirsə, ədalətsizlik və özbaşınalıq artır, insan əməyi qeyri-qanuni yollarla istismar olunur və bu əməyin nəticələri amansızcasına mənimsənilir. Cəmiyyətin bu formada mövcudluğu şəraitində, aydındır ki, insan hüquq və azadlıqlarının təminatı bazası zəifləyir, reallaşma məkanı və imkanı məhdudlaşır. Belə şəraitdə, hətta yeni texnologiyaların iqtisadiyyatda tətbiqi arzu olunan nəticələri vermir, əksinə, bəzən elə olur ki, istismar səviyyəsi apogeyə çatır, insan hüquqlarının pozulması daha da xroniki və total xarakter alır. Tarix özü göstərir ki, qabaqcıl texnologiyalar yalnız o vaxt və o yerdə lazımı səmərə verir ki, bütövlükdə, cəmiyyət hüququn və mənəviyyat normalarının tələblərinə müvafiq qaydada yaşayır, iqtisadiyyat isə xalqın maraqlarına adekvat surətdə təşkil və idarə olunur, öz fəaliyyətində müasir üsul və formalara arxalanır."

İqtisadi transformasiyanın mühüm tərəfi mülkiyyət məsələsi ilə bağlıdır. Hər hansı konkret bir cəmiyyətdə insan haqlarının necə və hansı formada qorunması da bu məsələnin həllindən kənarında mümkün deyil. Ümumiyyətlə, mülkiyyətin yaranma və formalaşma prosesinin təhlili göstərir ki, cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində istehsal vasitələri və əsas resurslar üzərində mülkiyyət sahibliyi iqtisadi sistemin əsasını təşkil edir. İnsanların həyat tərzi həmişə mülkiyyətlə bağlı olmuşdur. Bu mənada, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə ziyallıların vəziyyəti, bəlkə də, daha çox acınacaqlı olmuşdur. Belə ki, ziyallıların mülkiyyətə birbaşa münasibətləri yoxdur. Məlumdur ki, bu kateqoriyaya mülkiyyət sahibliyi olmayan insanlar daxildir və yeni mülkiyyət bölgüsü prosesində onlar iştirakdan kənar qalmalı olurlar. Dövlət tərəfindən həssas və qayğılı münasibət olmadıqda, ziyallıların böyük qismi oxd ağır həyat sürmək zərurətində üz-

ləşirlər. Rəhbər şəxslərin, rəsmi qurumların biganəliyi və ya sayğısızlığı, cəmiyyətdə intellekt və zehni əməyə xüsusi dəyər kimi baxılması, son nəticədə, ziyallıların kütləvi surətdə sosial-iqtisadi haqlarının pozulmasına və intellektual resursların tükenməsinə gətirib çıxarır. Dünyada informasiya cəmiyyətlərinin qərarlaşdığı bir dövrdə belə vəziyyət, əlbəttə ki, heç cür məqbul sayıla bilməz.

Ə.Abbasov göstərir ki, iqtisadi münasibətlər sistemində mühüm və aparıcı yer tutan mülkiyyət münasibətləri, həmçinin, qeyri-iqtisadi ictimai proseslərə güclü təsir qüvvəsinə malikdir. Mülkiyyət, nəinki bölgü, istehlak, mübadilə münasibətlərini, eyni zamanda adi insani, milli-etnik, dini, mədəni-mənəvi, cinsi, sosial və s. münasibətləri də səcüyələndirir. O, forma və xarakterindən asılı olaraq, inkişafın mənbəyi rolunda çıxış edə bilər. İnzibati-amirlik sisteminin təcrübəsi göstərir ki, vahid, yecins mülkiyyət formasının mövcudluğu şəraitində inkişaf mənbələri, əslində, fəaliyyət göstərmir, yaxud bu fəaliyyət qısamüddətli və zəif olur. Yalnız mülkiyyət müxtəlifliyi, alternativlərin potensial fərqlərinin mövcudluğu şəraitində azad rəqabət və inkişaf üçün mənbələr özünü reallaşdırma bilər, müstəqil iqtisadi subyektlərin solumunda sərbəst iştirakına yol açılır. Bu şərtlərdən xaricdə hansısa digər hüquqlardan danışmaq əbəsdir. Məhz bu səbəbdən də, demokratikləşmə prosesində azad, sərbəst və sağlam rəqabətə söykənən iqtisadiyyata keçid prioritet məsələ hesab edilir.

Bazar iqtisadiyyatına transformasiya, bəzi adamların təsəvvür etdikləri kimi, heç də, sadəcə olaraq, kapitalizmə keçiddən ibarət deyil. Dövrümüzün tanınmış fikir sahiblərinin qənaətinə görə, əsas məqsəd kapitalizmə yox, demokratik kapitalizmə keçiddən ibarət olmalıdır və burada insanlararası etibar, inam və qarşılıqlı etibar mühüm əhəmiyyət kəsb etməlidir. Tanınmış amerikalı alim Frensis Fukuyama son əsərində yazır ki, demokratik kapitalizmdən başqa, dünya ölkələri üçün perspektivli model qalmayıb. Yalnız demokratik kapitalizm istiqamətində iqtisadi və siyasi təşkilatlanmanın optimallaşması mümkündür. Qeyd etmək istədik ki, demokratik kapitalizm istiqamətində transformasiyanın mühüm və zəruri dayağını F.Fukuyama mədəniyyət amilində, insani əlaqələrdə, dini-mədəni müxtəlifliyə həssas münasibətdə görür. Bu barədə onun "Etibar: sosial vəziyyətlər və çiçəklənməyə yol" əsərində olduqca maraqlı, dərin məzmunlu fikirlər irəli sürülür.

Postsovet ölkələrində hal-hazırda da yaşanan transformasiya prosesi, bütün müxtəlifliklərə baxmayaraq, qapalı cəmiyyətdən açıq cəmiyyətə keçiddən ibarətdir ki, burada da ayrı-ayrı mərhələlərin mövcudluğu qanunauyğun haldır. Hər bir ölkə üçün müvafiq mərhələlərin öz spesifikasiyi vardır. Bu spesifikasiyi isə, ilk növbədə, demokratik kapitalizmə doğru transformasiya prosesində əldə edilmiş nailiyyətlərlə, cəmiyyət həyatında demokratik prinsip və normaların, insani birgəyaşayış mədəniyyətinin, qaydalarının qərarlaşması ilə bağlıdır. Siyasi mənəviyyə-

tin də keyfiyyət səviyyəsi, məhz bu amillərlə şərtlənir.

Ə.Abbasov yazır ki: "Siyasi sistemin inkişaf və sivillik göstəricisi olan siyasi mədəniyyət, bütövlükdə, cəmiyyətə məxsus birgəyaşayış mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsidir. Birgəyaşayış və birgəfəaliyyət mədəniyyəti yüksək olan cəmiyyətlərdə qarşılıqlı inam, etibar özünü göstərir və insan haqları daha da qənaətbəxş surətdə gözlənilir. Bir növ, ənənəviləşmiş verdiş və sosiallaşma əsasında insan hüquq və azadlıqları təmin olunur, insanlara əlaqələr, dövlət-şəxsiyyət münasibətləri səmimi və şüurlu inama, qarşılıqlı etimada söykənir." Məhz belə şəraitdə sosial-iqtisadi ədalətsizlik, haqsızlıq sindromu aradan götürülür, hər bir kəs, peşəsindən və gördüyü işdən, etnik, dini və mədəni mənsubluğundan, ideya-siyasi baxışlarından asılı olmayaraq, öz istedadı, zəhməti və qabiliyyətinin müqabilində adekvat dəyərini alır, ictimai etibar qazanır. Ümumiyyətlə, E.Fukuyamanın göstərdiyi kimi, ictimai etibar - inkişaf və tərəqqinin başlıca stimulyeri amillərindəndir.

Xüsusi mülkiyyətçilik və bazar iqtisadiyyatı şəraitində demokratikləşmənin başlıca şərti insan haqlarının etibarlı təmin olunmasıdır ki, burada da, ilk növbədə, siyasi hakimiyyətin və dövlətin üzərinə böyük missiya düşür. Dövlət xüsusi mülkiyyəti və sağlam rəqabəti müdafiə etməli, antiinhisar siyasəti aparmalı, eyni zamanda, cəmiyyətin bütün üzvləri üçün "düzgün oyun" qaydalarının işlənməsinə və tətbiqinə çalışmalı, maraq və mənafehlərin ədalət prinsipləri əsasında, tarazlaşdırılmasına nail olmalıdır. Həmçinin, çətin və ağırlı keçid dövründə cəmiyyət üzvlərinin sosial müdafiəsi dövlətin ümdə vəzifəsi hesab olunur. Hər bir insan əmin olmalıdır ki, o öz zəhmətinə, istedad və bacarığına müvafiq surətdə işlə və evlə, ictimai etibar və hörmətlə, pensiya və digər sosial qayğılarla təmin ediləcək. Bəşəri təcrübə göstərir ki, yalnız bu halda cəmiyyət stabil və dinamik inkişafa, xalqın rifah halının yüksəlməsinə nail ola bilər.

Müəllifin fikrinə, ən başlıca məsələ ondan ibarətdir ki insanların özünüifadəsi və özünütedisi üçün yol açılmalı və şərait yaradılsın. Onların cəmiyyətdə bərabərhuquqlu iştirakına imkan verilsin, hər bir konkret şəxsin iradə azadlığı, seçib-seçilmək hüququ qorunsun. Vacibdir ki, xalq öz siyasi hakimiyyətini formalaşdırma bilsin və milli elitanın transformasiyasında söz sahibi olsun, yeni nəslin, gənclərin solumunda fəal və yaradıcı iştirakına perspektivlər açılsın, "sosial liftlərin" qanun və ədalət çərçivəsində etibarlı fəaliyyətinə zəminlər və mexanizmlər yaradılsın. Bu məsələlərdə subyektiv, tərəfli, konyunktur yanaşmalar tamamilə kənara atılaraq, peşəkarlıq, qabiliyyət və istedad yüksək dəyərləndirilməlidir. Məhz belə olarsa, Prezident İlham Əliyevin dəfələrlə vurğuladığı kimi, biz neft kapitalını insan kapitalına çevirə bilərik.

Qeyd edim ki, iqtisadi müstəvidə insan hüquqlarına ən kəskin mənfi təsir göstərən səbəblərdən biri 90-cı illərin əvvəllərində monetarist siyasətin tətbiqi ilə bağlı olmuşdur. Monetarizmin mütləq və yega-

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu**

KIVDF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

nə konsepsiya qismində postsovet ölkələrində, o cümlədən, Azərbaycan və Rusiyada işə salınması yalnız mənfi nəticələr verə bilərdi. Bu iqtisadi nəzəriyyəyə tələm-tələsik, yersiz və düşünülməmiş tərzdə əl atılması insan hüquqlarına yetirilməmiş ən geniş miqyaslı kütləvi zərbə olmuşdur. O, xüsusən, insanların sosial hüquqlarının total surətdə pozmuşdur.

Ə.Abbasovun fikrinə, tanınmış iqtisadçıların əsaslı qənaətinə görə, monetarizm - yetkin bazar iqtisadiyyatı konsepsiyasıdır. Defitsitsiz, yetkin bazar təsərrüfatı üçün monetarist nəzəriyyə yaxşı nəticələr verir. Məsələn, monetarist nəzəriyyə və siyasət XX əsrin 70-ci illərində ABŞ-da aparıcı təşkil etməyə başlayır, 90-cı illərin əvvəllərində isə, monetarizm ABŞ-ın rəsmi iqtisadi doktrinasına çevrilir. Nəticə etibarlı ilə ABŞ-ın iqtisadiyyatı güclü stimullə inkişaf etmişdir.

Lakin neokonservativ iqtisadi ideyalardan bəhrələnen, iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin minimuma endirilməsini zəruri bilən, sərbəst pul-kredit siyasətini nəzərdə tutan monetarizm, konkret tarixi zaman və şərait nəzərə alınmırsa, əhalinin həyat səviyyəsinin kəskin surətdə aşağı düşməsinə, spekulasiyalara və qeyri-qanuni mənimsənilmələrə, əsassız və ədalətsiz kapital yığına, dərin qütbləşməyə səbəb olur. Heç də təsadüfi deyildir ki, məsələn, Rusiya Federasiyasında A.Qaydar keçən əsrdə, 90-cı illərin əvvəlində, ölkə iqtisadiyyatını böhrandan çıxartmaq məqsədi ilə bu nəzəriyyədən istifadə edərkən, monetarizmin banisi və həmin nəzəriyyəyə görə Nobel mükafatına layiq görülmüş Milton Fridmenin özü monetarizmin tətbiqinə qarşı olmuş, digər görkəmli Amerika iqtisadçısı, Nobel mükafatı laureatı M.Leontyev də bu məsələdə Fridmeni dəstəkləmişdir.

Cəmiyyət nə qədər çox bazar iqtisadiyyatının formalaşması istiqamətində fəaliyyət göstərsə, xüsusi mülkiyyətçiliyə nə qədər geniş meydan verirsə, bir o qədər də dövlət iqtisadiyyata öz düşünülmüş, konstruktiv müdaxiləsini intensivləşdirməli və gücləndirməlidir. Subyektiv istəklərdən, şəxsi və qrup maraqlarından qaynaqlanmayan bu müdaxilə keçid dövründə, əsasən, yeni iqtisadi təfəkkürün formalaşması, iqtisadi stabilliyə və tərəqqiyə təkan verən mexanizmlərin yaradılması, sahibkarlıq hissəsinin güclənməsi, rüşvət və korrupsiyanın qarşısının alınması, milli gəlirin ölkə maraqlarından və xalq mənafehidən çıxış edilərək, səmərəli və düzgün bölüşdürülməsi, müxtəlif vacib istehsal sahələrinin, əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyalarının və dövlətin özünün birgə maraqlarının təmin olunması, elmi-texniki, texnoloji və innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi, investisiya və maliyyə-kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi, sosial maraq və mənafehlərin ədalətli surətdə ödənilməsi, "məmur iqtisadiyyatı" və inhişarçılığa qarşı təsirli mübarizənin aparılması kimi məqsədlərə xidmət etməlidir ki, formalaşmış sağlam iqtisadi zəmində insan haqları da etibarlı təmin olunsun.

Vahid Ömerov,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru